

УДК 94: 070 (477) "1906/1914"

Петро Опанащук
(м. Житомир)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ В УМОВАХ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ (1906 - 1914 РР.)

У статті на прикладі газет "Громадська Думка" і "Рада" розглядається вплив царської реакції 1906 – 1914 рр. на діяльність українських періодичних видань.

Ключові слова: редакційний колектив, газета "Рада", цензура, преса.

Формальне проголошення царизмом свободи друку в 1905 році ніяк не вплинуло на суворий контроль царської адміністрації за періодичною пресою. Національні видання не лише не отримали жодної державної підтримки, а, навпаки, зазнавали всіляких переслідувань. Уряд продовжував реалізовувати свою політику систематичного наступу проти українства, поступово ліквідовуючи ті поступки, які він вимушений був зробити в 1905 – 1907 рр. Особлива увага при цьому приділялася тиску на пресу національних меншин. Насамперед це стосувалося тих видань, які знаходилися в опозиції до чинної влади.

Вивченням діяльності українських періодичних органів в умовах цензурної політики російського уряду займалися П. Воробей, Ф. Крупський, В. Гутковський, П. Федоришин, О. Сарнацький та інші [1]. Однак питання дослідження діяльності окремих видань у контексті реакційної політики російського самодержавства у вітчизняній історіографії залишається все ще недостатньо вивченим. Саме цим і зумовлена актуальність обраної теми.

Метою нашого дослідження є висвітлення впливу царської реакції 1906-1914 рр. на діяльність українських періодичних друкованих органів.

Одними із найбільш помітних видань цього періоду можна назвати щоденні газети "Громадська Думка" (1906) та "Рада" (1906 – 1914), які видавалися відомим українським громадським діячем Є. Чикаленком. На прикладі цих часописів можна простежити ті труднощі, які довелося долати редакційним колективам вітчизняних періодичних видань у досліджуваній період.

Редакційним колективам україномовних періодичних видань доводилося працювати в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Існуючим законодавством заборонялося "прилюдне поширення будь-яких статей чи інших повідомлень, які збуджували вороже ставлення до уряду" [2]. Щоб застосувати до видання санкції, було досить найменшої підозри на нелояльність його авторів до існуючого режиму.

Одним із найпоширеніших засобів боротьби царського уряду з вільнодумством на сторінках періодичної преси була конфіскація тих примірників газет, у яких уміщувалися статті з критикою на адресу державного ладу Російської імперії. Так, перший же номер газети "Громадська Думка" було конфісковано за занадто різкі висловлювання про російський уряд. У цензурному комітеті видавцю газети Є. Чикаленку дали зрозуміти, що це видання можуть закрити, якщо на його сторінках будуть уміщуватися такі ж гострі публікації, як і в першому номері [3].

Також у 1908 році було конфісковано номер газети "Рада" за публікацію фейлетону П. Стебницького (псевдонім Павло Смуток) "Сполох", а редактора цього видання М. Павловського вирішено притягти до кримінальної відповідальності. Ще один номер цієї ж газети було вилучено в січні 1909 року за публікацію малюнка, підписаного "Чорна преса репетує...", на якому в алегоричній формі було зображено негативне ставлення російських чорносотенних видань до єврейського питання [4].

Окрім конфіскації номерів, були й інші засоби тиску на українські друковані органи. Найбільше фінансовому стану періодичних видань шкодили численні

штрафи, які накладалися на них судами за поданням цензурних установ. Їх розмір складав, як правило, від 100 до 300 руб. і міг суттєво підірвати фінансове становище видання.

Зокрема, лише за перші 20 днів існування "Громадської думки" її видавцям 5 разів доводилося виплачувати штрафи, а редактор "Ради" протягом лише одного 1907 року був оштрафований загалом 7 разів на суму 800 руб. [5]. Для газети, яка й так ледве утримувалася від закриття через нестачу фінансування, такі витрати були надзвичайно великим тягарем.

У разі неспроможності редакції видання сплатити штраф, її редактор підлягав ув'язненню (як правило, на термін від 2 тижнів до 2 місяців). Так, редактор газети "Рада" М. Павловський двічі сидів у в'язниці через публікацію критичних стосовно російського державного ладу статей (автором обох був С. Єфремов) [6].

Таким чином, численні конфіскації, штрафи й арешти мали на меті, перш за все, підірвати фінансове становище українських видань та обмежити їх вплив на суспільство.

З цієї ж метою під постійним наглядом правоохоронних органів перебувала не лише діяльність газет, але і їх передплатники. Збереглися численні свідчення того, як за передплату тих чи інших часописів звільняли з посад учителів, лікарів, чиновників та ін. Зокрема, голова Черкаської земської управи звільнив із роботи двох лікарів виключно за те, що вони передплачували газету "Рада" [7].

Зафіксовано також багато випадків, коли передплатників українських газет в адміністративному порядку владні органи змушували відмовлятися від передплати на них. Так, учителька, яка працювала в Таврії, змушена була написати до редакції: "Через незалежні від мене обставини прециро прохаю Вас по одержанню цього листа неодмінно припинити мені висилати "Раду", ... бо тепер такого дочекалася, що навіть газети не можна одержувати. Прикро, шкода, але... "давление свыше". Сумно, дуже сумно розставатися...". Ще один передплатник звертався до видавців газети: "...Я мушу просити негайно припинити її висилку мені., хочуть звільнити зі служби і викинути з сім'єю на вулицю. Таке горе!" [8].

Наведені витяги з листів свідчать про безжальний тиск з боку місцевої адміністрації на всіх передплатників українських періодичних видань. Через цю ж причину читачі боялися надсилати свої дописи до газет, у яких висвітлювали місцеве життя провінцій та висловлювали свої думки з приводу різноманітних актуальних для життя суспільства питань, оскільки побоювалися серйозних розправ від місцевої влади. Про це вони також повідомляли в численних листах, які надсилали на адреси редакцій українських друкованих органів [9].

Є. Чикаленко, підсумовуючи результати дій влади, спрямованих на знищення української преси, писав: "Піп на селі боявся передплачувати ["Раду"], щоб на нього не доніс дяк, учитель народній боявся попа, навіть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплачування української газети; а в селянина просто з рук видаляли її, наказуючи, щоб не смів читати таких газет; навіть начальникам пошт таємно наказано було не приймати від селян грошей, адресованих на українські газети" [10].

Найбільш ризикованою була передплата українських періодичних видань для державних службовців. За словами Є. Чикаленка, одному із земських страхових агентів передплата газети "Громадська Думка" обходилася не 4 руб. на рік, а 16, оскільки він змушений був передплачувати ще й газету "Киевлянин" за 12 руб. За невиконання його могли позбавити посади. Такі випадки були не поодинокими [10].

Статистичний аналіз професійної належності читачів газети "Рада" показав, що майже половину її передплатників (48%) становили представники професій, прямо не залежних від державної служби (підприємці, селяни, громадські організації тощо). Ще 43% складали представники інших професій (військові, вчителі, працівники земств, пошт, телеграфів, залізниць тощо). Чиновництво ж та духовенство налічувало лише 9% від загальної кількості читачької аудиторії газети. Більшість із них

передплатувала "Раду" на термін менший, ніж півроку, і, як правило, не поновлювали передплату на часопис вдруге через тиск, який чинився на них з боку влади [11].

Але навіть перед тими, хто наважувався на передплату українських видань, поставало чимало труднощів, оскільки уряд, формально не забороняючи видавати українські газети, робив усе, щоб вони не потрапили до своїх передплатників. Яскравим прикладом цього є розпорядження, видане харківському поштово-телеграфному відомству Міністерством внутрішніх справ 22 січня 1907 р. Суть його полягала в забороні розсилати в рекламних цілях безкоштовні екземпляри ряду періодичних видань, які надходили на адресу волосних, сільських правлінь та особам, причетним до селянського самоуправління. Вилучені примірники наказувалося передавати в розпорядження місцевих губернаторів для знищення. Серед друкованих органів, які увійшли до переліку небажаних, була також газета "Рада".

Циркуляром київського губернатора від 1911 р. заборонялося також надсилати україномовну пресу до сільських кооперативних товариств, оскільки влада була впевнена, що публікація статей у періодичних виданнях українською мовою мала на меті переконати суспільство в культурній та національній окремішності України від інших російських земель [12].

Закритим був також доступ українських газет до шкільних установ. Зокрема, газету "Рада" місцеві інспектори неодноразово забороняли передплатувати в народні школи. З цього приводу в циркулярі інспектора Київщини М. Воскресенського до керівництва шкіл, які входили до його відомства, зазначено: "Покорнейше прошу немедленно... донести мне, высылается ли в училище газета "Рада" на малорусском языке и при народных чтениях читают ли на малорусском языке учителя, а также выписываются или высылаются на этом языке книги и брошюры и откуда. Поставляю в известность для исполнения, что в училищах это недопустимо".

Виконуючи подібне розпорядження, директор однієї зі шкіл Кривого Рогу писав редактору "Ради": "Имею честь покорнейше просить Вас, милостивый государь, о прекращении, по получении сего, дальнейшей высылки газеты "Рада" Захарию Ефремову, ученику вверенной мне школы, в виду того, что названная газета не допущена для чтения в учебные заведения" [13].

Лідер кадетів П. Мілюков після спілкування зі співробітниками "Ради" у своєму виступі в Державній Думі у 1914 р. відзначав, що "...звичайна передплата української газети все одно, що патент на неблагонадійність. Поштові відділи складають списки передплатників на українські газети, і той, хто потрапив до цих списків, ніколи не буде вибраний на громадську посаду [...]. Перед газетою утворюється якийсь панічний страх" [14].

Численні перешкоди у виданні газети з боку адміністрації змусили її видавця прийти до висновку, що "Рада" не зможе здобути значного поширення в суспільстві доти, доки на всіх рівнях державного життя не запанує законність. Газета "Діло" також писала, що треба дивуватися не з того, що українська преса в Росії слабо розвинена, а з того, що вона існує наперекір усім переслідуванням [15].

З викладеного вище можна зробити висновок, що вся політика російського уряду була спрямована на всебічне придушення українських друкованих органів, мета яких – національне відродження українського народу, для досягнення якої використовувалися всі засоби, включаючи ускладнення доставки примірників газет своїм читачам, їх залякування, звільнення з роботи тощо.

Антиукраїнська агітація проводилася також російськими чорносотенними періодичними виданнями. Друкованим органом, який здійснював систематичну кампанію проти всіх проявів українського руху, була газета "Киевлянин". На її сторінках безперервно лунали звинувачення на адресу української преси. Найбільше уваги чорносотенці приділяли "Раді" та "Літературно-науковому віснику". Аналогічні публікації можна знайти і в інших чорносотенних друкованих органах, таких, як "Киев", "Двуглавый Орел" тощо.

Переслідування українських періодичних видань на сторінках російських газет було не випадковим. Держава всіляко підтримувала ті часописи, які ставили метою своєї діяльності послаблення українського національного руху. Так, полтавський губернатор у 1914 році звернувся із таємним листом до міністра внутрішніх справ із пропозицією надати субсидії деяким часописам, які видавалися в Києві, Харкові, Полтаві та Катеринославі з метою розширення боротьби на їх сторінках з українським рухом [16].

Виконуючи ці ж завдання, у 1912 р. московська газета "Утро России" звинуватила "Раду" в тому, що вона начебто видавалася на кошти, які її видавці отримували від німецького уряду [17]. Досить часто такі публікації містили заклики відверто ворожого екстремістського характеру. Їх головною метою було формування в очах суспільства думки про протизаконність української преси та упередженого ставлення до неї.

Наслідком широкомасштабної кампанії, розгорнутої проти українства, стали погроми редакції "Ради" та інших українських інституцій, які відбулися в 1912 р. У відповідь на антиросійські демонстрації, які пройшли напередодні у Львові, 1 листопада 1912 року група молоді, одягнена у форму студентів Київського університету, закидала банками з чорнилами стіни будинку, у якому знаходилося приміщення редакції "Ради". Було також вибито вікна у вітрині, у якій виставлялися примірники газети. Подібний напад тоді ж було здійснено на "Українську книгарню", а наступного дня – на приміщення австрійського консульства в Києві.

Через декілька днів такі ж акції було повторно здійснено стосовно приміщення книжкового магазину "Літературно-Наукового Вісника" та на український клуб "Родина". Російська преса при висвітленні цих подій назвала дії нападників "хуліганськими вчинками" та "демонстраціями" [18].

Після затримання злочинців виявилось, що ними були особи віком 17, 19 та 22 років. Кожного з них засудили до трьох місяців арешту. Незважаючи на це, уже через 17 днів під грифом "Таємно" канцелярією Київського губернатора було направлено листа начальнику Київського охоронного відділення, у якому повідомлялося, що всі троє засуджених мають бути негайно звільнені [19].

Отже, це свідчить про те, що будь-які дії, спрямовані проти української преси та українства загалом, завжди знаходили всебічну підтримку та заохочення з боку уряду.

Численні штрафи, конфіскації номерів газет, урядові переслідування не лише редакційних колективів видань, але їх передплатників, численні акції залякування діячів українського національного руху мали на меті зниження тиражів українських друкованих органів, а згодом – і повне їх закриття. Царська цензура досягла в цій галузі значних успіхів.

Приклад газети "Громадська Думка" красномовно свідчить про це. У перші місяці вона виходила тиражем 5 тис. примірників. Щоправда, видавці сподівалися на значно більшу кількість – щонайменше на 10 – 20-тисячний тираж газети. Однак через тиск царської цензури кількість передплатників згодом різко зменшилася і перед закриттям газети становила лише 1509 осіб.

Останнім кроком на шляху до повного закриття газети стало здійснення поліцією обшуку в приміщенні її редакції 18 серпня 1906 р. Як виявилось згодом, співробітниця газети М. Виноградова, яка займалася перекладом телеграм, використовувала приміщення редакції як явку для членів соціал-демократичної партії. Цим і скористалися правоохоронні органи для проведення обшуку. У результаті в приміщенні видавництва було виявлено 2987 примірників нелегальних видань. Серед них – Виборзька відозва розпущеної першої Державної Думи, протоколи Московського з'їзду "Селянського союзу" та низка інших публікацій [20].

Одинадцятьох співробітників газети та кількох її відвідувачів, які на той час перебували в приміщенні редакції, було ув'язнено. Зокрема, заарештували працівників часопису К. Хохлича, Ю. Квасницького та інших співробітників, у тому

числі й С. Єфремова (за звинуваченням у належності до української соціал-демократичної партії). Окрім цього, було здійснено обшуки багатьох передплатників "Громадської Думки" в різних регіонах країни. Декого з них також було заарештовано.

Уже наступного дня вийшов наказ генерал-губернатора про закриття "Громадської Думки". Усі клопотання видавців газети про дозвіл відновити її видання були безрезультатними. За словами дослідника цього питання О. Овсієнка, це була "ретельно спланована акція адміністрації, цензури та поліції з метою знищення вогнища українства" [21].

Таким чином, свавілля царської цензури стало причиною закриття десятків газет та журналів, багато з яких навіть не встигли побачити світ. Особливо це стосувалося українських видань. Є. Чикаленко з цього приводу відзначав, що вони "виникали і щезали, як бульки на воді" [22].

Ці слова підтверджує той факт, що протягом 1906 р. в Україні виходило 16 газет та журналів. Однак через численні утиски та перешкоди адміністрації до кінця року з них залишилися всього чотири – газета "Рада" та журнал "Нова Громада" в Києві, "Рідний Край" у Полтаві та "Світова Зірниця" в Могилеві-Подільському. За словами дослідника історії української преси І. Крупського, "мазепинство" переслідували набагато завзятіше, ніж тодішні революційні організації" [23].

Незважаючи на це, завдяки активним зусиллям української інтелігенції на зміну вже забороненим виданням з'являлися нові. Досить часто траплялося так, що змінювалася лише назва газети та деякі незначні положення її програми. Редакційний же колектив, головні співробітники, тематика публікацій та читачі залишалися незмінними. Сталося це і з "Громадською Думкою". Її спадкоємницею стала газета "Рада", дозвіл на видання якої було видано Б. Грінченку ще наприкінці 1905 року.

Перший номер "Ради" побачив світ менш ніж через місяць після закриття "Громадської Думки" – 15 вересня 1906 р. У вступній статті редакційний колектив газети визначив головні причини, які стали поштовхом до початку її видання. Зокрема, зверталася увага на відсутність в Україні жодної щоденної україномовної газети, у той час як таке видання було конче необхідним. У цьому ж номері було вміщено лист до передплатників "Громадської Думки", у якому повідомлялося, що на 190-му числі газета припинила своє існування, а редакцію та контору видавництва було опечатано того ж дня. Тут же зазначалося, що до всіх передплатників "Громадської Думки" буде надсилатися нова газета – "Рада" [24].

Враховуючи сумний досвід "Громадської Думки", співробітники "Ради" змушені були висвітлювати найгостріші питання життя суспільства з більш ліберальної позиції. Саме така зміна, на думку деяких дослідників, дала можливість цій газеті проіснувати значно довше за інші вітчизняні періодичні видання [25]. Однак завдання, які ставив редакційний колектив "Ради" перед собою, а також опозиційний до уряду напрямок газети не могли залишитися непоміченими для цензури. Результати не змусили себе довго чекати. Газета також відразу стала предметом пильної уваги місцевої адміністрації та російської шовіністично налаштованої преси.

Передплачувати "Раду" за таких умов могли лише люди, які усвідомлювали всю історичну вагу національної преси для українського руху. Значною мірою на їх підтримці й тримався часопис. Незважаючи на численні переслідування й фінансові нестатки, ці читачі "Ради" знаходили можливість отримувати свою газету. Зокрема, один селянин із Чернігівщини писав до редакції: "Газети Вашої виписати не маю за що, а читаю постійно у Вашого передплатника М.С. Збираємось не вдвох читать, а чоловік із тридцять і чередуємось: то в Сидора, то в Степана, то в Івана. Дядьки почали привикать до своєї мови і дуже люблять слухать новини... Газету "Рада" і покійну "Громадську Думку"... вони постійно зустрічали як паску та красне яйце" [26].

Для того, щоб уникнути переслідувань з боку місцевої адміністрації, деякі передплатники, які проживали недалеко від Києва, декілька разів на місяць заїжджали до редакції "Ради" і забирали газету власноручно. Ті ж, хто мешкав далеко від міста, досить часто змушені були передплачувати її на чуже ім'я [27].

Таким чином, незважаючи на численні перешкоди та небезпеку бути покараними місцевою адміністрацією, яка загрожувала передплатникам "Ради", її читачі все одно знаходили способи для отримання газети.

Водночас у зв'язку з постійними штрафами та переслідуваннями передплатників українських газет матеріальне становище їх редакційних колективів із кожним роком ставало дедалі складнішим. Так, на видання газети "Рада" щороку слід було витратити близько 42 тисяч руб. Випуск одного номера обходився видавцям у 36 руб. Окрім цього, щомісяця доводилося сплачувати 800 руб. за оренду приміщення для редакції. Якщо врахувати те, що річна передплата на видання коштувала 6 руб., а середня кількість передплатників складала 1,5 – 2 тис. осіб (у найкращі часи до 4 тис.), то можна підрахувати, що видавці газети повертали собі лише 9 – 12 тис. руб. Дуже підривали фінансовий стан газети і штрафи, які постійно доводилося сплачувати її видавцям. Таким чином, загальна сума дефіцитів "Ради" щороку перевищувала 20 тис. руб. [28].

Значну частину цих коштів відшкодовував відомий український меценат В. Симиренко. Щороку він надавав "Раді" фінансову допомогу в розмірі 10 – 12 тис. руб. Решту суми змушений був діставати видавець газети, для якого такі видатки були непомірними. У своєму щоденнику Є. Чикаленко писав, що ніколи не зможе покинути видання газети. Але тут же відзначав, що коли В. Симиренко припинить своє фінансування, то він не в силі буде її видавати самотужки.

Неодноразово видавець "Ради" змушений був продавати або ж класти під заставу частину своїх земель, брати кредити в банку тощо. Зокрема, в 1910 році Є. Чикаленко на видання часопису власноручно сплатив більш як 9 тис. руб., узявши ці кошти в борг під заставу землі в банку. Така операція була дуже ризикованою, оскільки кількість читачів газети постійно скорочувалася. У тому ж році він писав у своєму щоденнику: "... Віра у мене зовсім упала, бо кількість передплатників у цьому році зменшилася проти торішнього на 300 душ..." [29].

Долати фінансові труднощі видавцю "Ради" неодноразово допомагали М. Аркас, В. Леонтович, М. Комар, П. Стебницький, Д. Юркевич та інші громадські діячі, яким була не байдужою доля щоденної газети.

У листопаді 1910 р., коли матеріальне становище "Ради" було катастрофічним, редакційний колектив "Ради" звернувся до читачів газети та інших представників громадськості з листом, у якому містилися пояснення про складний фінансовий стан газети та заклик про допомогу в збільшенні її передплатників. У ньому сказано: "...Ми не в силах видавати газету надалі, коли наші передплатники не прийдуть нам на поміч, не знімуть із наших плечей хоч частину того матеріального тягара, що обтяжує нас... Нехай кожний передплатник нахилить до передплати "Ради" на 1911-й рік ще кількох, а найменше одного, або, коли не зможе вишукати між своїми знайомими спроможних до того, то нехай сам заплатить за одного нового передплатника чи пришле од себе подвійну плату за газету... Коли ж наші передплатники залишать цього листа без відповіді, то ми з великим жалем на серці мусимо припинити "Раду" з кінцем 1910 року" [30].

Через декілька днів після того, як було розіслано цей заклик, на адресу редакції газети почали надходити листи від її передплатників, повні благань не припиняти видання "Ради". Дописувачі обіцяли допомогти, хто чим зможе: одні зобов'язувалися віднайти нових передплатників, інші ж повідомляли, що сплатять за висилку газети подвійну суму.

Зокрема, редакція газети отримала листа від читача з Полтави П. Андріященка, у якому він зобов'язувався надіслати річну передплату за себе і ще одного бідного селянина, а також обіцяв залучити до передплати "Ради" ще кількох своїх знайомих. Інший передплатник В. Наумець з Охтирки, який, остерігаючись переслідувань з боку начальства, сам змушений був передплачувати газету на чуже ім'я, писав, що закриття "Ради" – "... це буде гріх од Бога й сором від людей". Він також повідомляв, що віднайшов для часопису трьох додаткових річних передплатників [31].

На заклик "Ради" про допомогу відгукнулися не лише окремі особи, але й цілі громадські організації з різних частин України. Спільними зусиллями вони зібрали 3 тисячі руб. на користь газети. Крім цього, гурток харківських студентів прийняв рішення про обов'язкову передплату всіма його членами "Ради". Ними також було створено спеціальну комісію, метою якої було пропагування часопису серед населення [32].

Така підтримка стала для Є. Чикаленка великою моральною втіхою, яка допомогла йому ще раз відчутися всю значущість тієї справи, яку робив він та інші співробітники часопису.

Спільними зусиллями читачів "Ради" та інших українських інституцій кількість передплатників газети збільшилася майже вдвічі (з 2 тис. у 1910 р. до 3,5 тисяч у 1911 р.) [33]. Таким чином, кампанія, метою якої був порятунок газети від закриття, також стала вагомим засобом впливу на народні маси та пропагування серед них українського національного руху.

Однак з початком Першої світової війни уряд Російської імперії почав проводити широкомасштабні заходи, спрямовані на ліквідацію будь-яких проявів національного життя серед недержавних народів, які проживали на території цієї країни. Не став винятком і український рух. Численні репресії були спрямовані на українську пресу та ті культурноосвітні товариства, які змогли уникнути закриття в попередні часи.

Наслідком широкомасштабної кампанії, спрямованої проти української преси, стало повне закриття до січня 1915 року всіх національних періодичних видань. 21 липня 1914 року вийшов наказ командуючого військами Київського військового округу про призупинення видання "Ради" на увесь час війни. Також упродовж кількох місяців були закриті журнали "Літературно-Науковий Вісник", "Україна", "Рідний Край" та інші українські видання.

Таким чином, редакційним колективам україномовних періодичних видань доводилося працювати в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Уряд, формально не забороняючи видавати українські газети, робив усе, щоб вони не змогли потрапити до своїх читачів. Для досягнення цієї мети використовувалися всі можливі засоби, включаючи ускладнення доставки примірників газет своїм читачам, їх залякування, звільнення з роботи тощо. Підривали фінансовий стан видань і численні судові переслідування та високі штрафи, які накладалися за публікацію на їх сторінках критичних стосовно існуючого державного ладу матеріалів.

Однак той факт, що в умовах жорсткого тиску з боку царської цензури українська преса продовжувала жити аж до початку Першої світової війни, свідчив про значний потенціал українського національного руху. Боротьба за збереження україномовної преси згуртувала навколо цього питання все українське суспільство і стала могутнім засобом впливу на широкі народні маси та сприяла пропагуванню серед них ідей національно-державного відродження українського народу.

Список використаних джерел та літератури

1. Воробей П.І. З історії української преси в Росії (1905-1914) // *Український історичний журнал* – 1971. – № 10. – С. 48-56.; Гутковський В.В., Крупський І.В., Федоришин П.С. *Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX ст. – 1920 р.): генеза, проблематика виступів, державотворча функція (співавтори)*. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.; Сарнацький О.П. *Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907 – 1910 рр.)* // *Український історичний журнал*. – 2005. – № 6. – С. 66-72.
2. *Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК)*. – Ф. 295, оп. 1, спр. 2, арк. 46.

3. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – С. 32-33.
4. ЦДІАК. – Ф.295, оп. 1, спр. 76, арк. 226-227, 290, 318 зв.; Спр. 139, арк. 160-161.
5. Там само. – Спр. 139, арк. 84 зв.
6. Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 172.
7. Там само. – С.260-263, 309.
8. Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика // "Українське питання" в Російській імперії: [колективна монографія в 3-х частинах / Відп. ред. В.Г. Сарбей]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – С. 190.
9. Інститут рукопису Наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 44, № 137, арк. 1 зв.
10. Євген Чикаленко. Спогади (1861 – 1907): Документально-художнє видання / [передмова: В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2003. – С. 295, 322-323.
11. ІР НБУВ. – Ф. 44, № 9, арк. 1-4; № 10. – Арк. 4.
12. ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 2564, арк. 34, 37; Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика... – С. 193.
13. Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 125; Євген Чикаленко. Щоденник. (1907 – 1917)... – С. 262.
14. Євген Чикаленко. Щоденник. (1907 – 1917)... – С. 317.
15. Там само. – С. 47-48, 260-263, 317.
16. Лизанчук В.В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: Факти, документи, коментарі до тексту лекцій. – Львів: ЛДУ, 1993. – Ч. 1. – С. 156, 162.
17. Історія української дожовтневої журналістики: [навч. посіб. для студентів вузів із спеціальності "Журналістика"] / [О.І. Дей, І.Л. Моторнюк, М.Ф. Нечитайлюк та ін.]. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 472-473; Євген Чикаленко. Щоденник. (1907 – 1917)... – С. 223-224.
18. ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 1, спр. 2459, арк. 30, 32, 34, 36-37; Хулиганские выходки // Киевская Мысль. – 1912. – 12 лист.; Демонстрации // Киевская Мысль. – 1912. – 3 лист.; 13 лист.
19. ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 1, спр. 2459, арк. 39, 45, 55.
20. Євген Чикаленко. Спогади (1861 – 1907)... – С. 319-323.
21. ІР ЦНБУВ. – Ф.44, №373, арк. 1; Аркадій Животко. Історія української преси / [упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С.197; Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика... – С. 186.
22. Сидоренко О.І. Нездійсненні проекти українських періодичних видань II пол. XIX – поч. XX ст. / О.І. Сидоренко, Н.М. Шудря // Вісник Київського державного університету. – К., 1991. – Вип. 23. – С. 14-19; Євген Чикаленко. Спогади (1861 – 1907)... – С. 295.
23. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.)... – С. 45.
24. Лист до передплатників "Громадської Думки" // Рада. – 1906. – 15 верес.
25. Кизченко В. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 58.
26. Грінченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу. – К.: Б. в., 1906. – С. 53.
27. ІР ЦНБУВ. – Ф.44, № 129, арк. 1.
28. Лисенко О.В. Українська видавнича справа // "Українське питання" в Російській імперії... – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С.83; Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917)... – С. 101-110.

29. Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917)... – С. 23, 52, 72-73.
30. Там само. – С. 105, 122-128.
31. ІР ЦНБУВ. – Ф. 44, № 16, арк. 1; № 129. – Арк. 1.
32. Там само. – № 158, арк. 1; Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917)... – С. 128, 174.
33. ІР ЦНБУВ. – Ф. III, № 52936, арк. 71 зб.; Ф. 226, № 221, арк. 21 зб.

SUMMARY

The article is about the tsar's reaction influence on the Ukrainian periodical editions in 1906-1914 on the example of "Gromadska Dumka" and "Rada" newspapers.

Key words: editorial staff, newspaper "Rada", censorship, press.